

Новикова Ю. М., Журавська О. В.,

Донбаська національна академія будівництва і архітектури, м. Макіївка

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СПЕЦИФІКА СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ДОНЕЧЧИНИ (У ПОРІВНЯННІ З ПРІЗВИЩАМИ ІНШИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ)

Стаття продовжує ряд публікацій щодо вивчення лексико-семантичних особливостей прізвищ Центральної і Східної Донеччини. Увага акцентується на порівнянні характеристик прізвищевих систем різних регіонів України. Визначаються основні лексичні ресурси, які відіграли важливу роль у формуванні української прізвищевої бази.

Ключові слова: *прізвище, лексико-семантична група, апелатив, онім, антропооснова, nomina personalia, nomina impersonalia.*

A range of articles about the studying of lexical and semantic features of surnames of Central and Eastern Donetchina was followed by this article. Special attention is paid to comparison of characteristics of surname systems of different regions of main lexical resources are defined that were the important ones while forming Ukrainian surname base.

Key words: *surname, lexical and semantic group, appellative, onim, anthropobase, nomina personalia, nomina impersonalia.*

Прізвища є багатим джерелом для вивчення лексичного розмаїття мови, історії, культури, психології, побуту та вірувань народу певної етнографічної території, оскільки їх значення розкриває суттєву для історії мови та для історії її носіїв інформацію. Саме тому семантика антропонімів є однією з найбільш досліджуваних категорій ономастичної науки.

Лексико-семантичний принцип прізвищевої класифікації є найрелевантнішим і найусталенішим у сучасній антропоніміці (праці В. Горпинича, Ю. Карпенка, Ю. Редька, І. Фаріон, Б. Близнюк, С. Панцьо, П. Чучки, С. Шеремети та ін.). Він спирається на висвітлення семантики твірних основ прізвищ на базі розрізнення лексико-семантичних груп, оскільки саме аналіз семантики антропооснов може визначити ресурси, за рахунок яких усталювалася та розвивалася певна антропонімна система [7].

На сьогодні неможливо дати вичерпну лінгвістичну характеристику всім прізвищам українців у зв'язку з відсутністю загальноукраїнського словника прізвищ. Тому більшість науковців наголошує на великому значенні регіональних досліджень у вивченні загальної української антропоніміки [2; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

Метою нашої статті є виявлення специфіки окресленого регіону на основі порівняння з характеристиками прізвищевих систем інших тери-

торій України на лексико-семантичному рівні, що дасть змогу дійти загальнолінгвістичних висновків.

Для виявлення своєрідних ономастичних рис Центральної та Східної Донеччини, визначення основних тенденцій у становленні прізвищевій системи досліджуваного регіону на семантичному рівні важливе значення мають результати досліджень Н. Булави, І. Ільченко, І. Корнієнко, Л. Кравченко, Ю. Бабій та інших дослідників, які залучали принципи семантичної класифікації (поділ всіх прізвищ на відапелятивні та відіменні) для встановлення лексичних особливостей антропонімії Нижньої Наддніпрянини, Дніпровського Припоріжжя, Лубенщини, північної Донеччини.

Відіменні прізвища. Відіменні прізвища Центральної та Східної Донеччини – це численна та розмаїта група антропооснов (8112 прізвищ; 57100 носіїв; 17,3% від загальної кількості всього фактичного матеріалу¹). Ступінь активності таких прізвищ у різних етнографічних регіонах України неоднаковий, їх відсоток коливається від 10% до 70%. Так, у прізвищевій системі Дніпровського Припоріжжя відіменні прізвища становлять 16,5%; Надвеликолузького регіону – 26,4%; північної Донеччини – 29%; Лубенщини – 30,3%. Сучасну прізвищеву систему Центральної і Східної Донеччини складають одиниці, серед яких прізвища з коренями: 1) християнських імен: *Тарасенко, Дарко*; 2) слов'янських автохтонних імен: *Ярославцев, Миролюбенко*; 3) запозичених імен: *Шеремет, Карловський*.

Дослідження антропонімікону Донеччини показало, що основи прізвищ, мотивовані давньослов'янськими іменами, збережені в незначній кількості: 300; 5500; 0,7% (пор.: північна Донеччина – 3,8%; Лубенщина – 6,3%). Низька активність цього розряду онімної лексики пов'язана із занепадом більшості автохтонних імен після прийняття християнства та їх непопулярністю під час становлення прізвищевій системи регіону.

У Центральній та Східній Донеччині відіменні прізвища християнського походження складають найчисленішу групу: 4812; 39200; 10,2%. Більшість відіменних прізвищ утворено від чоловічих імен грецького походження (2603; 20102; 5,5%), латинського походження (1183; 3882; 2,5%), давньоєврейського походження (841; 13281; 2%). Така перевага є загальнопоширеною для більшості регіонів (пор.: північна Донеччина – 25%, Надвеликолузький регіон – 17%, Лубенщина – 16% [3]). Зберігає досліджувана прізвищесистема і давню слов'янську традицію називання

¹ Загальна кількість проаналізованих прізвищ Центральної та Східної Донеччини – 47000 пропріальних одиниць, 240000 носіїв – подається за словником: Новикова Ю. М. Практичний словозмінно-орфографічний словник прізвищ Центральної та Східної Донеччини / Під ред. проф. Т. Ю. Ковалевської та проф. І. Є. Намакштанської. – Донецьк: “Вебер”, 2007. – 996 с.

дітей за батьком, що реалізується перевагою чоловічих імен (9,1%) над жіночими (1,1%) в основах прізвищ.

Кількісний склад християнських імен в основах прізвищ на різних етнічних територіях України неоднаковий. Так, в основах прізвищ Закарпаття закладено близько 350 імен, Тернопільщини – 163, Опілля – 145, Центральної і Східної Донеччини – 348. Ці дані переконливо доводять, що відсоток прізвищ, мотивованих християнськими іменами, в українській антропонімії є високим.

Аналіз антропооснов дав змогу виявити особливості семантичної відповідності відіменних прізвищ досліджуваного регіону: репертуар найпоширеніших імен та їх варіантів в основах прізвищ Центральної і Східної Донеччини визначається онімами *Василь, Петро, Михайло, Павло, Марко, Тарас, Іван*. Домінування усталених в українській прізвищевій системі номенів (*Василь, Петро, Михайло*) простежується і в інших регіонах (у Дніпровському Припоріжжі семема *Петро* утворює 26 прізвищ, *Михайло* – 52, *Іван* – 22, в північній Донеччині активність виявляє ім'я *Іван* – 53), що засвідчує спільні тенденції розвитку та становлення прізвищевих систем різних регіонів України.

Відтопонімні прізвища. У Центральній та Східній Донеччині зафіксовано 2298 відтопонімних прізвищ (11700; 4,9%). Серед них виокремлено прізвища з основою: 1) назв селищ та міст: *Уманський, Полтавський*; 2) назв річок: *Донської, Дунайцев*; 3) назв країн: *Білоруський, Грецький*; 4) назв країв: *Подольський, Закарпатський*; 5) назв озер: *Севанський, Ладозький*; 6) назв морів: *Азовський, Каспійський*. Найпоширенішими прізвищами Центральної та Східної Донеччини є одиниці, співвідносні з назвами українських селищ та міст (1768; 8420). Серед відтопонімних прізвищ переважають антропооснови, мотивовані ойконімами (3,8% від загальної кількості), набагато рідше – гідронімами (1,02%) та хоронімами (0,04%), що зумовлено різним ступенем індивідуалізації топонімів у період становлення прізвищ. Аналіз основ сучасної Середньої Наддніпряни засвідчив, що сучасні відтопонімні прізвища становлять 2,7% від загальної кількості спадкових прізвищ і відображають у своїх основах переважно ойконіми [1]. Топонімна ознака неоднозначно збережена основами прізвищ (пор.: Нижня Наддніпрянина – 4,1%, Дніпровське Припоріжжя – 3,5%, північна Донеччина – 12,1%). Слабке поширення топонімів в основах прізвищ більшості регіонів України Л. Щетинін пояснює умисним приховуванням переселенцем свого місця народження або проживання через певні обставини; першорядним зверненням уваги на зовнішність, характер, поведінку переселенця, а також мініливістю цього розряду антропонімів [12, с. 49]. Проте цей нечисленний розряд прізвищ відображає специфіку заселення досліджуваної території, міграційні процеси.

Прізвища регіонів України, в основах яких репрезентовано *апелятивні позначення*, реконструюють різні групи лексики, що відображено в класифікаційних підходах, використаних дослідниками. Так, для характеристики семантичних особливостей прізвищ Центральної і Східної Донеччини виокремлено 21 семантичну групу апелятивів, з якими співвідносні 34998 прізвищ. Серед них спільними для всіх регіонів є назви осіб: 1) за професією: *Коваленко, Попович*; 2) за їх зовнішніми ознаками: *Горбунов, Куценко*; 3) за їх внутрішніми ознаками: *Тихоненко, Дурненький*; 4) за соціальною належністю: *Паненко, Богач*; 5) за родинними зв'язками: *Дядик, Зятюха*; 6) за топографічною ознакою: *Нагорний, Новосельцев*; 7) за етнічною належністю: *Бойко, Лях*; 8) назви рослин: *Вербицький, Гарбуз*; 10) тварин та птахів: *Медведев, Муха*; 11) страв, продуктів харчування, напоїв: *Куліш, Пироженко*; 12) абстрактних понять: *Журба, Доля*; 13) частин тіла людей чи тварин, анатомічних понять: *Кулаков, Дзюба*; 14) часових понять, одиниць виміру, чисел: *Галаган, Шелегов*; 15) явищ природи: *Середа, Дощ*.

Однією з регіональних особливостей сучасної Центральної та Східної Донеччини є кількісна перевага відапелятивних прізвищ, що утворені від назв осіб (43% проаналізованих антропонімів) над відапелятивними, в основах яких збережено неособові апелятиви (31,4%). Така особливість є загальнопоширеною для багатьох регіональних систем, проте не однакове їх співвідношення: у північній Донеччині ця різниця становить 4,1%, у Дніпровському Припоріжжі – 7%, на Лубенщині – 5,27%, в Надвеликолужському регіоні – 6,2% [1], що пояснюється різним ступенем антропонімізації апелятивної лексики.

Nomina personalia. Найширше відображення у прізвищах Центральної та Східної Донеччини знайшли назви професій і занять українців (9400; 38110). Наші підрахунки показали, що в Центральній і Східній Донеччині таких прізвищ 20%, що відрізняється від кількісних показників інших регіонів України. Так, у Середній Наддніпрянщині від назв, пов'язаних із професією чи родом занять людей, походить 6% прізвищ [1]; на території північної Донеччини – 7,8% [3], у Дніпровському Припоріжжі – 5,3%, на Лубенщині – 4,8% [6]. Специфічною особливістю Центральної і Східної Донеччини в межах цієї лексико-семантичної групи можна вважати переважну кількість назв ремісників (1540; 6447; 16,4% від загальної кількості прізвищ окресленої групи; 3,2% від загальної кількості фактичного матеріалу), пов'язаних із бондарством, ковальською справою та гончарством: *Бондаренко* (600 носіїв), *Коваленко* (260), *Ковальов* (187), *Кузнєцов* (100), *Гончаренко* (90). Численність цих прізвищ можна пояснити високим рівнем розвитку зазначених промислів на досліджуваній території. Прізвища, утворені від назв ковалів, в інших регіонах нечисленні (пор.: північна Донеччина – 0,26%; Нижня Наддніпрянщина – 0,22%;

Лубенщина – 0,3%). Можливо, це пояснюється тим, що названі ремесла не завжди могли бути надійним засобом вирізнення людини в колективі, оскільки ними займалося багато людей.

Однією з найбільш поширених є лексико-семантична група “Прізвища, похідні від назв осіб за їх внутрішніми ознаками”. Порівняльний аналіз дав підстави виявити певні регіональні особливості цієї групи (2200; 24102; 4,7%), що не збігається з даними, отриманими у дослідженнях інших регіонів України. Кількісне співвідношення прізвищ окресленої групи є неоднаковим: 22% – Північне Надзав’я, 18,8% – Верхня Наддніпрянщина, 12,07% – Опілля, 11,1% – Західне Поділля. Найближчою за кількісними показниками є північна Донеччина (5,8%).

Лексико-семантичний аналіз антропооснов дав змогу виокремити кілька підгруп з лексемами на позначення фізичних властивостей людини. За результатами дослідження лексико-семантична група “Прізвища, похідні від назв осіб за їх зовнішньою ознакою” складає 2190; 14489; 4,7%. На території північної Донеччини група “Назви людей за зовнішніми ознаками” становить 5,9% [3]. Серед особових апелятивів в основах прізвищ інших регіонів також найповніше представлено лексико-семантичну групу атрибутивних назв. Так, регіон сучасної Середньої Наддніпрянщини містить 1008 таких утворень (12,3%), Дніпровське Припоріжжя – 11,2%, Лубенщина – 8,6%, Нижня Наддніпрянщина – 5,8% [1], Північна Тернопільщина – 4,8% [11]. Це доводить, що найпопулярнішим мотивом номінації осіб виступав спосіб уособлення на основі тих ознак, що першими впадали в очі – колір волосся, обличчя, фізичні вади, риси характеру особи (*Гладких* (121), *Гладкий* (105), *Горбунов* (112) тощо). Найбільша кількість прізвищ пов’язана з білим кольором (30% від загальної кількості прізвищ з “кольоровою” семантикою): *Біленко* (33), *Білий* (8), *Біленький* (8). Семема *білий* відзначається продуктивністю в основах прізвищ усіх регіонів (Дніпровське Припоріжжя – 48, північна Донеччина – 20, Лубенщина – 15), оскільки її популярність із давніх-давен дає можливість для широкого мотиву номінацій.

Nomina impersonalia. На території сучасної Центральної та Східної Донеччини нараховується 14773 прізвища, похідних від назв категорії *nomina impersonalia*; 70501; 31,4%. Серед неособових апелятивів спільними для всіх регіонів є такі лексико-семантичні групи: 1) назви рослин; 2) тварин; 3) страв, продуктів харчування, напоїв; 4) абстрактних понять; 5) частин тіла людей чи тварин, анатомічних понять; 6) часових понять, одиниць виміру, чисел; 7) явищ природи.

У Центральній та Східній Донеччині найчисельнішою є група “Назви тварин та птахів” – 5109; 19132; 10,9%. Вона представлена у всіх досліджених регіонах України, але не настільки активно (за винятком Дніпровського Припоріжжя, де продуктивність зазначених твірних основ

– 6,3%, тоді як у північній Донеччині – 5,3%, на Лубенщині – 4,4%). Популярними у процесі ідентифікації були назви диких тварин (1650; 5296 – *Медведєв* (294 носії), *Волков* (179), *Зайченко* (154)) та назви диких птахів (1200; 4800 – *Воробйов* (337), *Соколов* (277), *Орлов* (264)). Цю тенденцію зберігають прізвищеві системи інших регіонів (пор.: Нижня Наддніпрянина – 3,7%, Дніпровське Припоріжжя – 6,3%, північна Донеччина – 5,04%) [1], очевидно, через популярний захисний мотив номінації або можливий міфологічно-тотемічний вплив назв певних звірів та птахів [10:17].

У Центральній і Східній Донеччині нараховується 2552 прізвища лексико-семантичної групи “Назви рослин”: *Колосов* (90), *Орехов* (82); 11945; 5,4%. Ця група активно репрезентована основами прізвищ Середньої Наддніпрянини (5%), північної Донеччини (3,13%), Дніпровського Припоріжжя (4%), Лубенщини (2,9%). У її межах домінуючою виявляється ЛС підгрупа “Назви дерев”: *Вишневський* (89), *Дубовик* (77) (856; 4180; 1,8% від загальної кількості фактичного матеріалу), хоча в північній Донеччині (1,3%), Середній Наддніпрянині (1,9%), Лубенщині (1,6%) найчисельнішою є підгрупа “Трав’яні рослини”: *Пшеничний* (63), *Овсянников* (61). Помічено відповідність у продуктивності певних семем: всі антропосистеми зафіксували лексему *дуб* як найпопулярнішу (пор.: Середня Наддніпрянина – 20 утворень, Нижня Наддніпрянина – 13, Дніпровське Припоріжжя – 22, Лубенщина – 4, північна Донеччина – 12). У Центральній та Східній Донеччині прізвища, пов’язані з апелятивом *дуб*, мають найширшу прізвищеву парадигму: *Дубовик*, *Дубін*, *Дубов*, *Дубинський*, *Дубенко*, *Дубовий*, *Дубко*, *Дубей* тощо (44 онімні одиниці).

Встановлено, що лексичною базою прізвищ досліджених регіонів виступають характерні для всієї української прізвищеві системи семантичні групи апелятивів і розряди іменної лексики, що свідчить про спільні тенденції процесу прізвиществорення в різних регіонах України, незважаючи на кількісні та деякі якісні розбіжності.

Література:

1. Бабій Ю. Б. Прізвища сучасної Середньої Наддніпрянини: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Миколаївський держ. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2007. – 206 с.
2. Близнюк Б. Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку: Дис.... канд. філол. наук: 10.02.01 / Тернопільський держ. педагогічний ін-т. – Львів, 1997. – 280 с.
3. Булава Н. Ю. Сучасні українські прізвища північної Донеччини: Автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01. – Одеса: Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова, 2005. – 20 с.
4. Ільченко І. І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянини в її історичному

розвиткові (Надвеликолузький регіон): Дис.... канд. філол. наук: 10.02.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 254 с.

5. Корнієнко І. А. Прізвища Дніпровського Припоріжжя (граматична структура, морфемна структура, лексико-семантична база, походження): Дис.... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Дніпропетровськ, 2004.–202 с.

6. Кравченко Л. О. Антропонімія Лубенщини: Автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01. – К.: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – 20 с.

7. Новикова Ю. М. Семантико-словотвірна структура прізвищ Центральної і Східної Донеччини / За заг. ред. д-ра філол. наук, професора Т. Ю. Ковалевської. – Монографія. – Донецьк: Норд-Прес, 2009. – 210 с.

8. Панцьо С. Е. Антропонимия давней Лемковщины: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – языки народов СССР (украинский язык). – Ужгород: Ужгородский гос. ун-т, 1985. – 22 с.

9. Фаріон І. Д. Антропонімійна система Верхньої Наддністрянщини кінця XVIII – початку XIX ст.: (прізвищеві назви): Автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01. – Львів: Львівський держ. ун-т ім. І. Я. Франка, 1996. – 22 с.

10. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XV – початку XIX століття (з етимологічним словником). – Львів: Літопис, 2001. – 371 с.

11. Шеремета С. В. Антропонімія північної Тернопільщини: Дис.... канд. філол. наук: 10.02.01 / Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. В. Гнатюка. – Т., 2002. – 272 с.

12. Щетинин Л. М. Антропонимический текст как источник исторической информации // Перспективы развития славянской ономастики. – М.: Наука, 1980. – 396 с.